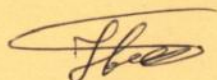

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ

ІВАШКІВ Галина Михайлівна

УДК 744.033 (477)

**ДЕКОР ТРАДИЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ КЕРАМІКИ
XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ**
(іконографія, домінантні мотиви, художні особливості)

17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата мистецтвознавства

Львів – 2004

Ц 125.13 (24к)
445/449
Дисертацією є рукопис
Робота виконана у відділі народно-мистецтвознавства
Інституту народознавства Національної академії мистецтв України

Науковий керівник: доктор мистецтвознавства, професор,
член-кореспондент АМУ
Станкевич Михайло Євстахійович,
завідувач відділу народного мистецтва
Інституту народознавства НАН України

Офіційні опоненти: доктор мистецтвознавства, професор
Стельмашук Галина Григорівна,
завідувач кафедри історії і теорії мистецтва
Львівської Академії мистецтв

кандидат мистецтвознавства
Слободян Олег Олексійович,
завідувач кафедри історії мистецтва
Косівського державного інституту
декоративного та прикладного
мистецтва

Провідна установа: Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН
України, відділ народного мистецтва, Київ

Захист відбудеться "17" червня 2004 року о "10" годині на
засіданні Спеціалізованої вченої ради Д 35.103.01 у Львівській
академії мистецтв за адресою: 79011, Львів, вул. Кубійовича, 38.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Львівської
академії мистецтв (79011, Львів, вул. Кубійовича, 38).

Автореферат розісланий "15" травня 2004 року.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради,
кандидат мистецтвознавства

Г.Д. Кусько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

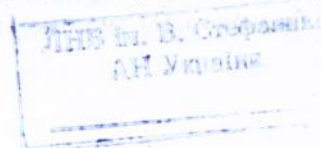
Актуальність теми. Інтерпретація декору традиційної української кераміки є одним із ключових питань у дослідженні декоративно-ужиткового мистецтва. Витоки декору глиняних виробів слід шукати у глибоких традиціях гончарного ремесла та неординарному способі мислення його представників. Важливим є виявлення специфіки національного в мистецтві, генетичних витоків етнічних первнів, традиційних чинників у системі виражальних засобів, суспільних, економічних, психологічно-емоційних та інших факторів, які мали вплив на специфіку оздоблення творів кераміки.

У мистецтвознавстві дотепер нема узагальнюючої праці про декор традиційної української кераміки в контексті еволюції його основних тенденцій, безпосередньо пов'язаних з художньою виразністю та формою предмета. Вивчення зображень, доміантних мотивів і художніх особливостей глиняних виробів дозволяє визначити унікальні й універсальні парадигми орнаментальних та іконографічних структур кераміки, сприяє ідентифікації творів українського традиційного мистецтва. Актуальність теми полягає також у глибшому осягненні декору кераміки як цілісної мистецької та семантичної системи, етнопсихологічних засад творчості окремих гончарів.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація сприяє розв'язанню одного з завдань науково-тематичного напрямку: "Парадигми універсального й унікального в традиційному мистецтві українців: порівняльний аспект" (шифр теми 3.3.4.19), що виконується у відділі народного мистецтва Інституту народознавства НАН України за постановою бюро Відділення літератури, мови і мистецтвознавства НАН України № 8 від 20.11.2003 р.

Мета роботи – визначення національно-мистецьких особливостей у декорі традиційної української кераміки, головню гончарних виробів. Для досягнення мети ставилися такі **завдання**:

- 1) простежити доміантні мотиви та елементи в оздобленні кераміки від найдавніших часів до першої половини ХХ століття;
- 2) розкрити ймовірний знаковий зміст традиційних мотивів в оздобленні глиняних виробів;
- 3) визначити основні типи композицій орнаменту та сюжетів у традиційній українській кераміці;

4) здійснити порівняльний аналіз національних особливостей розписів українських керамічних виробів у слов'янському та частково загальноєвропейському контексті;

5) ввести у науковий обіг досі невідомі пам'ятки кераміки, провести їх атрибуцію.

Об'єктом дослідження є оздоблення українських глиняних виробів та мистецькі й суспільні явища, що розкривають еволюцію етнотрадицій.

Предмет дослідження – орнаментальні композиції, мотиви та сюжети на керамічних виробах XVIII – першої пол. XX ст. у контексті їхньої образної поліфонії та глибинної семантико-символічної наповненості.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є принципи системності, історизму та компаративності. Кожне з поставлених завдань вирішено із застосуванням генетичного, культурно-історичного, порівняльно-типологічного, структурно-семіотичного, порівняльно-графічного методів.

Географічні рамки – етнічна територія України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період розвитку гончарства XVIII – першої пол. XX ст., адже саме з цього часу збереглося найбільше пам'яток, які характеризують українську традиційну кераміку. Для виявлення витоків її декору автор залучає й матеріали археологічних культур.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній вперше у мистецтвознавстві:

- на прикладах українських глиняних виробів показано еволюцію і трансформації домінуючих мотивів та сюжетів;

- зроблено мистецтвознавчий аналіз зображень та художніх особливостей декору українських гончарних виробів, зокрема мотивів хреста, “вазона”, волошки, риби, міфологічних образів Сенмурва, однорога, сирени, русалки, василіска тощо, що свідчить про їх широкий іконографічний репертуар;

- всебічно розглянуто зображення Богородиці, св. Миколая, Юрія-Змієборця, архистратига Михаїла та ангелів, які представляють традиційне коло святих, а також церковних споруд, виявлено ряд спільних рис та відмінностей у створенні аналогічних композицій у творах І.Баранюка, О.Бахматюка, П.Самолівича та інших майстрів;

– проведено аналіз декору українських гончарних виробів у слов'янському та частково загальноєвропейському контексті, що дозволило увізразити універсальні та унікальні особливості оздоблення національної кераміки;

– введено у науковий обіг нові імена гончарів та проведена атрибуція ряду керамічних виробів;

– укладено схеми, які наочно представляють домінуючі мотиви в декорі традиційних українських гончарних виробів у порівняльному аспекті.

Практичне значення роботи визначається тим, що опрацьований матеріал та зроблені висновки можуть бути використані:

а) для подальшого дослідження декору української кераміки у європейському контексті;

б) у навчальному процесі з фахових дисциплін: укладання курсів лекцій з історії декоративно-прикладного мистецтва у навчальних закладах різних рівнів; підготовка спеціалізованих курсів та семінарів; написання курсових та дипломних робіт тощо;

в) для створення навчальних посібників;

г) для укладання словникових та енциклопедичних видань;

д) у музейній практиці при підготовці текстів екскурсій та атрибуції керамічних пам'яток;

е) альбом з ілюстраціями може слугувати предметною базою для художників-керамістів, дизайнерів тощо;

є) одержані результати дають новий методологічний підхід для подальших досліджень.

Апробація роботи здійснювалася на засіданнях відділу народного мистецтва (протокол № 4 від 16 березня 2004 р.) та Вченої Ради Інституту народознавства НАН України. Основні результати дослідження виголошені: у Львові 1996 р. на конференції “Українська хрестологія” /доповідь “Хрест в українській кераміці кінця XIX – початку XX століття”; у Києві 1997 р. на конференції “Колективне та індивідуальне як чинники національної своєрідності народного мистецтва. Четверті Гончарівські читання” /доповідь “Деякі штрихи до творчого портрета Олексія Бахматюка”; у Києві 1998 р. на конференції “Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. П'яті Гончарівські читання” /доповідь “Символи у народній кераміці початку XIX – кінця XX століття”; в Опішному 1999 р. на конференції “Українське гончарство на порозі третього тисячоліття” /доповідь “Мотив “вазона” в українській народній

кераміці”/; у Львові 2001 р. на конференції “2000-ліття Різдва Христового і народна культура” /доповідь “Релігійні мотиви та сюжети в українській народній кераміці”/.

Публікації – за темою дисертації опубліковано 12 статей обсягом 7,2 друк. арк., що містять основні положення та результати дослідження.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і використаної літератури (377 найменувань), хронологічної таблиці основних археологічних культур та додатків. Повний обсяг дисертації (без додатків) становить 217 сторінок, з них 182 основного тексту. Додатками є альбом з ілюстраціями (193 позиції) й анотаціями до них (48 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання, висвітлено наукову новизну та практичне значення, визначено об’єкт і предмет дослідження, окреслено географічні рамки та хронологічні межі.

У **першому розділі “ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ”** аналізуються наукові праці XIX – поч. ХХІ ст., присвячені декору українського декоративно-ужиткового мистецтва загалом та кераміки зокрема.

Початок вивчення оздоблення українських глиняних виробів поклав Ф.Вовк у виступі на III Археологічному з’їзді (Київ, 1874). Він акцентував на народних назвах орнаменту, зазначив, що вони вказують на його походження чи народне розуміння. Олена Пчілка, наголосивши на самобутності української орнаментики, зробила першу спробу типологічного зіставлення окремих її елементів (1876).

Музей художнього промислу у Львові 1882 р. започаткував серію альбомів, окремі з яких були присвячені кераміці Косова, Сокаля та Галича. За редакцією М.Зайкевича без будь-яких приміток чи міркувань щодо цього матеріалу у Полтаві вийшов альбом “Мотиви малоросійського орнаменту гончарних изделий” (1882).

У першій пол. ХХ ст. з’явилася низка спеціальних досліджень українського орнаменту загалом, окремі з яких були присвячені власне питанню оздоблення керамічних виробів: П.Литвинової (1902), М.Біляшівського (1908, 1913), О.Прусевича (1916), В.Щербаківського (1925), Г.Павлуцького (1927), С.Чикаленка (1923), Н.Геппенера (1928), М.Фріде (1928), Ю.Александровича (1929), І.Раковського (1929),

Т.Северина (1929), Є.Спаської (1929), Л.Шульгіної (1929), В.Січинського (1937, 1943) та інших учених.

Новий етап у вивченні декорування західноукраїнської народної кераміки пов'язаний з працями К.Матейко (1959). Вона аргументовано доводила, що елементи, мотиви й цілі композиції залежать від призначення посуду, одна з перших звернула увагу на сюжетні теми у творчості О.Бахматюка. У роботі аналізуються також окремі аспекти праць Ю.Лашука (1976, 1993, 1998), І.Гургули та С.Чехович (1959), О.Данченко (1969, 1974, 1975), В.Гудака (1974, 1977), Р.Захарчук-Чугай (1979), О.Тищенко (1983, 1992).

Помітним внеском у науку про гончарство є праці дослідників кінця ХХ – поч. ХХІ ст., зокрема О.Пошивайла (1993), Т.Романець (1994, 1996), О.Клименко (1995, 2000), А.Колупасвої (1999, 2001), Р.Мотиль (2000), І.Пошивайла (2000), О.Слободяна (2001).

Питання орнаментних знаків та їх вербального осмислення у народних назвах окреслив М.Селівачов (1994, 1996), який акцентує на вивченні орнаментики в національній та загальнонародській культурних площинах, постійно тримаючи у полі зору мистецтвознавчі та етнографічні аспекти.

Сучасний науковий погляд на проблематику мистецької морфологічної класифікації запропонував М.Станкевич (1992, 2002), у працях якого аналізується система композиційних закономірностей із виділенням законів, прийомів та семантичних засобів.

Цінна інформація про оздоблення глиняних предметів наведена у дослідженнях археологічної кераміки українських та зарубіжних вчених: В.Барана (1998), К.Болсуновського (1908), М.Гімбутас (1991), В.Збеновича (1991), О.Кандиби (1936, 1937, 1939), Л.Крушельницької (1974, 1990), Т.Мовші (1972, 1985, 1991), Т.Пассек (1941), М.Пелешішина (1974, 1996, 1998), В.Петрашенко (1992), І.Свешнікова (1974, 1990), Е.Симоновича (1964), Т.Ткачука (1996, 1997), О.Черниш (1982), В.Щербаківського (1923).

Праці зарубіжних дослідників С.Амбросіані, Г.Босерта, М.Габерляндта, С.Гаерського, Й.Грабовського, М.Домбровської, Ф.Котулі, Е.Ліцкової, Р.Рейнфуса, Е.Сахути, Б.Слатінеану, Я.Станкової, П.Томих, А.Трусау, Е.Фрис-Петряшкової, М.Хинку, Р.Чарлестона дозволили провести типологічні порівняння українських керамічних виробів з відповідними предметами інших народів.

Вирішення поставлених у роботі завдань здійснювалось за допомогою сукупності конкретних наукових методів, які дали можливість

аргументовано з'ясувати суть того чи іншого мистецького явища, адже “метод виступає логічною основою способу дії” (М.Станкевич). Серед таких методів: культурно-історичний, системний, структурно-семіотичний, генетичний, типологічний, порівняльний, графічний, метод художнього аналізу тощо. У загальнотеоретичному осмисленні проблем, порушених у дисертації, основою для автора стали дослідження К.Матейко, Л.Данченко, Я.Запаса, О.Тищенко, Р.Захарчук-Чугай, Т.Кари-Васильєвої, О.Найдена, М.Станкевича, М.Селівачова, Г.Стельмапчук, О.Пошивайла, О.Клименко, Т.Романець, Р.Шагала, І.Пошивайла, Є.Сахути, М.Некрасової, О.Бобринського, Ф.Котулі, Р.Рейнфуса, М.Домбровської, Е.Пліцкової, Г.Босерта та інших українських і зарубіжних учених.

Основними джерелами дослідження були колекції музеїв України та Польщі, а саме: Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, Львівського історичного музею, Національного музею у Львові, Львівського музею історії релігії, Львівської галереї мистецтв, Музею народної архітектури та побуту у Львові, Археологічного музею Інституту українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича, Археологічного музею Львівського національного університету ім. І.Франка, Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Й.Кобринського, Івано-Франківського краєзнавчого музею, Державного музею українського народного декоративного мистецтва, Одеського художнього музею, Музею народної архітектури та побуту України, Українського центру народної культури “Музей Івана Гончара”, Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, Чернігівського історичного музею ім. В.Гарновського, Національного музею-заповідника “Стародавній Чернігів”, Чернігівського художнього музею, Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М.Коцюбинського, ряду обласних та районних краєзнавчих музеїв (Гернопіль, Борщів, Чортків, Самбір). Опрацьовано колекції кераміки у приватних збірках Львова, фонди кераміки Етнографічного і Національного музеїв у Кракові, музеїв Жешува й Любліна (Польща).

У роботі використано рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, матеріали архіву Інституту народознавства НАН України, Центрального Державного історичного архіву України у Львові, матеріали польових досліджень автора у різних регіонах України: експедиції на Волинь (1994 р.), Полтавську, Кіровоградську і Черкаську області (1995 р.), Старосамбірський район

Львівської області (1998 р.), Бойківщину (Долинським та Рожнятівським районами Івано-Франківської області (2001 р.).

У другому розділі **“ЕВОЛЮЦІЯ ДОМІНАНТНИХ МОТИВІВ В УКРАЇНСЬКІЙ КЕРАМІЦІ”** розглядається “оздоблення” виробів української кераміки у первісному суспільстві, стародавньому світі та ранньому середньовіччі, а відтак нового й новітнього часів. У роботі уточнено і розширено перелік найстійкіших візерунків, що зустрічаються на глиняних предметах у різних археологічних культурах, окремі з них збереглися в декорі народної кераміки аж до ХХ століття.

2.1. “Найдавніші візерунки та пластичні елементи на глиняних виробах” містить два параграфи “Візерунки” і “Пластичні елементи”.

2.1.1. Візерунки на найдавніших глиняних виробах як наукова проблема постали перед ученими ще наприкінці ХІХ ст., коли почалося активне опрацювання зібраних під час розкопок предметів. Публікації археологів зацікавили етнографів та мистецтвознавців, бо в них розглядалися особливості давніх візерунків, що сприймалися як певні світоглядні елементи тодішніх уявлень про систему світу.

Мають слушність ті дослідники, котрі змістове значення візерунків, нанесених на посуд, пов'язують із його функціями і призначенням. Посуд поділяють на дві або три основні групи: кухонний, столовий і святковий або ритуальний (за М.Чмиховим, “профанний” і “сакральний”). Якщо предмети першої групи (переважно горщики) часто були без візерунків, а другої мали прості лінії, то глиняні вироби, що призначалися для ритуальних потреб (кубки, чаші, глечики), були майже цілком укриті особливими складними узорами, що дозволяє вести мову про так звану графічну символіку (К.Болсуновський). Окремі візерунки характерні для глиняних виробів багатьох країн Європи та Азії, бо виникали на різних територіях одночасно. В пам'ятках різних археологічних культур іноді спостерігаються і запозичені компоненти, які з'явилися в результаті контактів із сусідніми і віддаленими племенами великих історико-культурних та етнічних масивів (Т.Мовша, 1972).

На глиняних предметах, що походять з ранніх етапів розвитку багатьох землеробських культур, переважали візерунки геометричного характеру. Головна роль належала крапці та лінії, з яких утворювалися складніші узорі. Розглядаються також зигзаг, меандр, ромб, “шахівницевий взір”, трикутник, сітка, хрест, спіраль, “сосонка”, позначені таємничою інформацією, про яку можемо лише здогадуватися.

Візерунки VIII–IX ст. складають різноманітні сполучення ліній, зигзагів, кривульок, насічок чи пальцевих ямок на вінцях (В.Петрашенко). Керамічний посуд часів Київської Русі здебільшого зі смужками, кривульками, зигзагами тощо, а на предметах кружальної кераміки XII–XIII ст. – групи заглиблених ліній, гачків чи поєднання смуг горизонтальних ліній з кривульками тощо.

2.1.2. Пластичні елементи на глиняних виробах характерні здебільшого для епохи міді, рідше – бронзи і заліза. Їх умовно можна поділити на кілька типів: 1) валикоподібні; 2) соскоподібні; 3) округлі (так звані “гудзики” чи “перлинки”); 4) вушкоподібні (“псевдовушка”); 5) конусоподібні; 6) у вигляді скульптурних зображень тварин. Пластичні елементи у вигляді валиків були властиві уже глиняним пам’яткам ранньонеолітичної буго-дністровської культури (друга пол. VI – поч. IV тис. до н.е.), а одинарні чи подвійні виступи зафіксовано на виробах культури лінійно-стрічкової кераміки (кін. V–перша пол. IV тис. до н.е.).

Розглядаються вироби з різними опуклостями та рельєфними смугами, конічними чи конусоподібними наліпами на різних типологічних групах, а також пластичними елементами у вигляді вушок. Великою варіативністю відзначається поєднання вушок (до двадцяти) на пам’ятках пізнього Трипілля (IV–III тис. до н.е.). Оригінальними пластичними вирішеннями вирізняються вироби середнього етапу цієї культури, свідченням чого є зооморфні чаші, посудини, краї вінець яких здебільшого мають наліпні головки бика чи барана.

2.2. “Декор кераміки XVI – першої пол. XX століття” складають три параграфи “Геометричні і солярні мотиви”, “Рослинні мотиви (“вазон”)” і “Зооморфні мотиви”.

2.2.1. XVI ст. характерне не лише значним культурним піднесенням, ростом ремісничого виробництва, торгівлі, цехового ремесла, новаціями формоутворення, а й змінами в декорванні мистецьких виробів, де крім широкого використання в оздобленні глиняних виробів геометричних мотивів, спостерігається тенденція до переваги рослинних та зооморфних зображень.

Домінантними геометричними та солярними мотивами є лінії, кривульки, ромби, квадрати, зубці, насічки, пальцеві ямки, а також спіралі, “сосонки”, хрести, хрести в колі, розетки в колі, вихрові розетки. Простежуються мотиви хреста у різних модифікаціях (свастика, косий і прямий хрести) та солярні зображення, витоки яких сягають глибокої давнини. Так, свастика зустрічається на подільських мисках переважно з

центричними композиціями, а також вишивках, тканинах, писанках, різьблених дерев'яних хрестах. Мотивом косого хреста оздоблювали рельєфні кахлі XVI–XVII ст. (Полтавщина, Опілля), а згодом його зображали на кахлях І.Баранюк, О.Бахматюк, на посуді гончарі Середнього Подніпров'я, Опілля, Поділля. Поширеним був прямий хрест, мотив якого є на кахлях та гончарних виробах (мисках, полумисках, рідше дзбанках, глечиках, плесканках, калачах) із Поділля, Опілля, Середнього Подніпров'я, а також Полтавщини, Гуцульщини та Покуття.

2.2.2. Присвячено розгляду “вазона”, який є “універсальним мотивом рослинного (часто рослинно-геометричного) орнаменту різних видів декоративно-прикладного мистецтва багатьох народів” (О.Найден). Матеріалом для аналізу особливостей зображення “вазона” є предмети української народної кераміки кінця XVI–першої пол. XX ст. у контексті відповідних груп українського декоративно-ужиткового мистецтва та мистецтва ряду європейських народів.

Прототипом мотиву “вазона” є образ міфологічного “дерева життя” (М.Селівачов), похідними від якого, ймовірно, є низка квіткових композицій типу “галузка”, “китиця”, “букет” (М.Станкевич). Генезис мотиву “вазона” учені виводять із давньоасирійського мистецтва (Г.Павлуцький), українського культу дерева (К.Сосенко) чи вказують на подвійне джерело – зі Сходу та Заходу (М.Біляшівський). Картину розвитку цього мотиву в українській кераміці XVI ст. певною мірою можна прояснити на прикладі збірки П.Лінінського, в якій із 330 кахель близько 40 містять мотив “вазона” чи його різноманітні модифікації.

Аналізуються рельєфні кахлі XVII–поч. XVIII ст. із різних регіонів України, одним із важливих елементів вазонових композицій в оздобленні яких є мотиви волошки, тюльпана, пальмети. Багатий матеріал вазонових мотивів знаходимо у пам'ятках народної кераміки XIX–першої пол. XX ст., зокрема з Гуцульщини та Покуття (Косів, Кути, Пістинь, Коломия), Східного Поділля (Кіблича, Бубнівки, Бару), Середнього Подніпров'я (Дибинці), Полтавщини (Опішне), в яких “вазон” постає як самостійна композиція або є доповненням до основного мотиву.

2.2.3. Гончарні вироби і кахлі другої пол. XIX–поч. XX ст. прикметні різноманітністю мистецьких модифікацій зооморфних мотивів, поміж якими виділяємо такі: олень, віл, кінь, корова, риба, птах. Так, поширеності зображенню оленя додавали не лише його підкреслена граціозність та швидкість, а й міфологічний підтекст. Зображення тварини представлено у трьох основних композиційних варіантах: а) одинарному; б) сценах

полювання; в) композиціях “дерева життя”. Багатоманітні зображення риб розглядаються у контексті їхнього символічного змісту в християнській традиції на предметах різних груп, зокрема мисках і тарілках, значна частина яких походить із Східного та Західного Поділля, Закарпаття, Середнього Подніпров’я, Гуцульщини, Покуття.

Більшості зображень з мотивом птаха притаманна емоційність образів, що досягається різними мистецькими засобами, зокрема яскравою колористикою. Аналізуються композиції з одним, двома, трьома та шістьма птахами на мисках, дзбанах, баньках у контексті “дерева життя”; двома птахами у поєднанні з хрестом, а також рідкісні сюжети з дворядовим зображенням півнів, поєднання з чотирьох птахів (на кінцях перехресних ліній). Домінуюча роль птахів у декоруванні кераміки пояснюється їх винятковим значенням у системі уявлень та ритуалів міфопоетичної традиції не лише українців, а й багатьох народів світу.

Третій розділ “ІКОНОГРАФІЯ ТА КОМПОЗИЦІЙНО-ХУДОЖНІ ОСОБЛИВОСТІ СЮЖЕТІВ У КЕРАМІЦІ” присвячено міфологічній, християнській та побутовій темам. Розглядаються іконографічні схеми і композиційно-художні особливості сюжетних зображень на українських керамічних виробках в історичному розвитку та порівнянні з відповідними зразками окремих європейських народів.

3.1. Міфологічні образи і мотиви своїми витокami сягають прадавніх народних уявлень. Для увиразнення їх генезису та мистецького змісту опрацьовано ряд узагальнюючих наукових досліджень з проблем міфології (В.Давидюк, М.Попович, Е.Тайлор, Дж.Фрезер), а також спеціальні праці, присвячені конкретним міфологічним мотивам чи сюжетам (В.Богусевич, Т.Мовша, Б.Рибаков, К.Тревер, К.Широцький).

Перші зразки глиняних виробів з міфологічною тематикою походять із трипільської культури (IV–III тис. до н.е.), у середньому періоді розвитку якої спостерігаємо “оллодження” окремих космогонічних міфів. У пізньому періоді з’являються зображення антропоморфних фігур, пов’язаних із певними світоглядними уявленнями. Наявність поодиноких глиняних виробів із міфологічними сюжетами у X–XIII ст. пояснюється процесом запровадження християнства, що супроводжувався витісненням усього язичницького. Кілька прикладів міфологічних образів знайдено на кахлях XVI–XVII ст. з Потелича (зб. П.Лінинського) та Новгород-Сіверського (Л.Виногородська). Набагато більше виробів з такою тематикою збереглося з XVIII–XIX століть. Аналізуються кахлі XVIII ст. роботи С.Перепілки

(Чернігівщина), який зображав фантастичні істоти неприродно великих розмірів (Александрович, 1883; Шероцький, 1914).

Зображення фантастичних істот зустрічаємо на керамічних виробих XIX ст., зокрема творах О.Бахматюка та інших майстрів Гуцульщини і Покуття. В роботі розглядаються зображення фантастичної істоти напівсобаки-напівптаха з хвостом змії, частково покритої риб'ячою лускою, яку можна вважати зображенням Сімаргла-Сенмурва. Назва цієї істоти умовна. Можливо, прототипом такого зображення була “гадина з крилами” (Шухевич, 1908). Розглядаються зображення інших істот – лева з тулубом і лапами птаха та закрученим догори хвостом, однорога, сирен, русалок, василіска.

3.2. Християнські мотиви та сюжети у культурі та мистецтві українців пов'язані з менталітетом народу, буття якого не лише увібрало християнські традиції, а й зберегло у художній підсвідомості відгомони прадавнього язичницького світосприйняття. Специфіка декоративно-ужиткового мистецтва сприяла тому, що релігійні вірування, предмети культів та образи святих самі стали основою численних сюжетів та мотивів.

Українські глиняні вироби прикметні зображенням численних сюжетів Старого і Нового Заповітів, свідченням чого є керамічні іконостаси, ікони, кахлі, миски, тарілки, дзбанки та інші предмети. Автору вдалося уточнити і розкрити зміст найпоширеніших та цілком рідкісних мотивів та сюжетів в оздобленні глиняних предметів різних типологічних груп. Встановлено, що твори з релігійною тематикою переважно походять зі Західної України, хоча є ряд предметів і з інших етнічних регіонів.

Сюжетів зі Старого Заповіту кількісно небагато. Це образи Адама та Єви, Самсона, райського дерева тощо, які переходять у прикладне мистецтво в “наївно жанровому народному стилі з обов'язковим підписом, наприклад: “Адам” (Виногородська, 1992). У польському кахлярстві відомі сюжети: “Вигнання з раю”, “Мойсей”, “Жертвоприношення Ісаака” тощо.

Набагато різноманітнішою є новозаповітна тематика і зображення святих, які бачимо на глиняних іконостасах, іконах, кахлях. В оздобленні керамічних виробів поширеними були теми “Різдво”, “Три святителі”, а також зображення “Богородиці Одигітрії”, св. Миколая, “Юрія-Змієборця”, “Петра і Павла” та інші, що аналізуються в контексті аналогічних зображень в європейській кераміці.

Образ Богородиці з Дитям є своєрідним іконографічним вузлом, з “якого розходяться у різних напрямках образотворчі інваріантні концепції

у християнському середньовічному просторі” (Овсійчук, Крвавич, 2000). Його зображення свідчить про додержання в основних концептуальних рисах візантійської традиції, яка до кераміки перейшла з іконопису. Водночас констатуємо творчий підхід до трактування Богородиці майстрів Гуцульщини та Покуття XIX–XX століть. За способом подачі образу виділяємо зображення: а) у повен зріст; б) сидячу постать; в) погрудне зображення. Народна інтерпретація образу Богоматері підкреслюється специфікою рис її зовнішності та окремими деталями. Аналізуються сюжетні модифікації теми у творчості О.Бахматюка, Д.Зондюка, М.Цісорковського.

Прототипами численних зображень святого Миколая на гуцульських і покутських глиняних виробах (миски, тарілки, свічники-трійці, кахлі) XIX–XX ст. були твори іконопису, народної гравюри та ікони на склі. Розглядаються унікальні кахлі І.Баранюка, О.Бахматюка, миски Г.Цвілика та невідомих пістинських гончарів середини XIX–першої пол. XX століття.

Своєрідним мистецьким вирішенням відзначаються глиняні вироби з зображеннями святих Юрія, Петра і Павла, Параскеви, Катерини, Варвари, херувимів, ангелів та архангелів, церков і дзвіниць, а також сюжетами Страшного Суду. Однією із важливих релігійних тем у мистецтві України та багатьох народів світу є образи ангелів, зображення яких спостерігаються у цілому ряді сюжетів традиційного іконопису, гравюр, ікон на склі.

Зображення церков і дзвіниць зустрічається на керамічних виробах майстрів косівського та пістинського осередків (П.Гаврищів, О.Бахматюк, І.Баранюк, Г.Цвілик, П.Кошак). Аналіз особливостей розпису невеликої одnobанної церкви на одній із подільських мисок дозволив її атрибутувати як твір П.Самоловича із Бара (Вінниччина).

3.3. Фігурні зображення та побутові сценки є майже у всіх типологічних групах кераміки (мисках, тарілках, дзбанках, плесканках, кахлях). Окреслено контекст фігурних зображень та побутових сенок у керамічних виробах: загальні тенденції розвитку українського народного мистецтва (народна картинка, гравюра, малярство, скульптура) та використання художнього досвіду багатьох європейських майстрів.

Перші фігурні зображення на глиняних виробах датуються XIII–XIV ст. Однак, на думку деяких дослідників (О.Тищенко), кахлі з такими зображеннями не були рідкісним явищем уже в XIV–XVI ст. Загального поширення побутові сценки набувають із XVIII ст., а їх розквіт припадає на другу половину XIX ст., коли побутова тематика розписів глиняних

виробів відтворювала різноманітні сфери життя. Це пояснюється змінами мистецького стилю на рубежі XVII–XVIII ст., які в декоративно-ужиткове мистецтво привнесли жанрові сюжети, нові геометричні, рослинні та геральдичні мотиви.

У сюжетному декорі української кераміки порівняно з геометричними, рослинними чи зооморфними мотивами кількісно менше прикладів фігурних зображень. Це певною мірою пов'язано з тим, що, за Оленою Пчілкою, народний митець “не важився братися за теми з постатями людей”. Крім того, збирачі керамічних пам'яток кін. XIX ст. не завжди могли належно оцінити жанрові твори, часто вважаючи їх позбавленими всякої вартості і значення. Найпоширенішими були сценки танців, сварок, чаркування, бійок, які переважно відбувалися в корчмі. Такі сюжети традиційні й для мистецтва різних народів.

З XVIII ст. на глиняних виробах почали зображати сцени праці (кахлі “Пряля” С.Перепілки). Косівські кахлярі кін. XIX ст. відтворювали роботу пастуха, ткача, мірошника та гончаря. Однак найпоширенішою була тема “оранки”. Особливої мистецької довершеності в інтерпретації цього сюжету досяг О.Бахматюк, миски і кахлі якого розглядаються в контексті аналогічних творів словацької та польської кераміки. Композицію “оранки” митець інколи доповнював мотивами “Всевидячого Ока”, “Сонця”, “Місяця”, виноградних грон, багатопелюсткових розет.

До поширених побутових сцен відносимо сюжет “водіння ведмедя” (сунківські кахлі кін. XVIII–поч. XIX ст., гуцульські та покутські глиняні вироби XIX ст., зокрема миски Д.Зондюка, І.Баранюка, О.Бахматюка, П.Цвілик), сцени у корчмі (Косів, Пістинь, Бар). Розглядаються одинарні, парні та шестифігурні зображення у різних типологічних групах кераміки.

Наведено приклади вдумливого засвоєння мистецького досвіду Коломийської гончарної школи у творчості П.Самоловича з Бара. Водночас у його виробах маємо дещо відмінні від коломийських гончарів варіації низки побутових композицій, зображень торговця та вершника; оздоблення берегів мисок пояснюється італійськими впливами (В.Гудак, Т.Романець).

У різних типологічних групах кераміки XVIII–першої пол. XX ст. є також сцени полювання на зайця, ведмедя, птахів, однак найпоширенішою була тема полювання на оленя (І.Баранюк, О.Бахматюк, Д.Зондюк, П.Цвілик, Н.Вербівська, сунківські майстри).

Побутові сюжети на глиняних виробах відображали різні сцени народного життя: стосунки між людьми, обрядові дії, відпочинок та працю. Вони відзначаються лаконізмом структури, виразністю зображень,

індивідуальним підходом у трактуванні кожного мотиву чи його елементу, яскравими локальними особливостями. Керамічні твори українських майстрів із побутовою тематикою за варіативністю композицій та художньою характеристикою образів можна вважати унікальними серед європейських зразків того часу.

ВИСНОВКИ

1. Основний корпус пам'яток, проаналізованих у дисертації, належить до ХІХ–першої пол. ХХ ст., що зберігаються в музеях України, Польщі та приватних колекціях (Львів, Київ). Особливу мистецьку цінність для наукового дослідження має збірка кераміки П.Лінинського (ХV–ХХ ст.), яку вперше повністю опрацювала дисертантка.

2. Спираючись на усталену історико-археологічну періодизацію, в роботі окреслено найстійкіші та найтиповіші графемі, які спостерігаються на пам'ятках більшості археологічних культур з етнічної території України і збереглися аж до ХХ ст.: лінія, зигзаг, трикутники, ромби, сітка, спіралі, свастика, хрести, “сосонка”. Підкреслено “живучість” окремих із них унаслідок їх давнього символічного та апотропеїчного значення, а також через декоративну довершеність та прийом застосування.

3. “Вазон” розглядається як один із домінантних мотивів рослинного характеру. Вперше на численних пам'ятках ХVІ–ХХ ст. показано географію поширення цього мотиву в межах України: Івано-Франківщина (Косів, Пістинь, Коломия), Чернігівщина (Ічня, Ніжин), Полтавщина (Опішне), Київщина (Дибинці) та частково у контексті європейського гончарства. Доведено, що вазоновим композиціям характерна певна амбівалентність, що виявляється у можливостях переходу одного виду в інший, зокрема гілка–букет–вазон–дерево. На прикладі пам'яток із музейних збірок та приватних колекцій доведено, що мотив “вазона” займав панівне місце у декорванні кераміки.

4. Встановлено, що зображення тварин, риб та птахів характерне для тих гончарних центрів, в яких домінуючим був розпис. Визначено, що поміж тваринними мотивами на гончарних виробках перевага надавалася зображенню оленя, вола, коня, риби, птаха, іконографія яких наповнена варіативністю та локальними відмінами.

5. Доведено важливу роль в оздобленні народної кераміки України сюжетів із міфологічною, християнською та побутовою тематикою. Вперше в українському мистецтвознавстві детальному аналізу піддано розписи з зображенням Сенмурва, русалки, однорога, сирени, василіска.

6. Стверджено, що християнські мотиви та сюжети, які зустрічаються у декоруванні мисок, полумисків, дзбанків та кахель, відзначаються різноманітністю іконографічних типів, почерпнутих з іконопису, народної гравюри, ікон на склі. Існувало коло улюблених святих, з-поміж яких виділялися зображення Богоматері з Дітям, св. Миколая; рідкісними у гончарстві є зображення св. Петра і Павла. У науковий обіг введений обширний матеріал із зображеннями ангелів, церков та дзвіниць на гончарних виробах. Наголошується, що українські гончарі творчо підходили до усталених схем.

7. Розглянуто найпоширеніші фігурні зображення та побутові сценки на посуді, іноді у співставленні з кахлевими розписами, що виявляє їх ареал та розширює характеристику образів. Завдяки віртуозності виконання, сміливому рисунку, оригінальній подачі образів та різноманітності зображених новими варіаціями в одязі гончарі досягали вражаючого ефекту композиції та індивідуальної виразності персонажів.

8. Здійснено порівняльний аналіз національних особливостей оздоблення традиційних українських керамічних виробів у слов'янському та частково загальноєвропейському контексті, встановлено аналоги окремих мотивів та сюжетних сцен української кераміки із виробами Білорусі, Болгарії, Німеччини, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Угорщини, Чехії. Послідовне зіставлення окремих мотивів дозволяє увиразнити варіативність композиційних схем у творах українських гончарів.

9. На прикладі аналізу численних пам'яток встановлено, що семантика декору залежить передусім від функціонального призначення предмета, а виразність декору – від вибору композиції, мотивів, елементів та мистецької традиції. Розглянуто головні композиційні прийоми (ритму, симетрії, динаміки тощо), звернуто увагу на роль кольору.

10. Аналіз корпусу пам'яток гончарства дозволяє ствердити, що у декорі різних типологічних груп кераміки (мисок, тарілок, дзбанків, кахель тощо) простежуються спільні теми, однак спостерігаються й локальні відміни.

11. У декоруванні гончарних виробів тісно переплелися національна художня традиція та окремі впливи візантійського і західноєвропейського мистецтва. Гончарі завжди шукали нові декоративно-виразальні засоби як у доповненні елементами узвичаєних іконографічних схем, образів та сюжетів, так і розробці низки орнаментальних мотивів. Це було пов'язано з

національним менталітетом, глибокими традиціями, цілим спектром вірувань та обрядів, специфікою матеріалу тощо.

12. Для вивчення іконографічних типів декору традиційної кераміки вперше в українському мистецтвознавстві використано графічно-схематичний метод. Це дозволило з'ясувати, що варіативність композицій в оздобленні гончарних виробів базується на великій кількості мотивів, більшість з яких характерні для інших видів декоративно-ужиткового мистецтва.

13. З'ясовано, що в декоруванні української кераміки важлива роль належала традиціям. Це проявлялося у передачі з покоління в покоління домінантних мотивів та елементів, які з плином часу модифікувалися, збагачувалися деталями, що створювало оригінальні композиційні ефекти.

14. Таким чином, розглянуті домінантні мотиви в декорі української кераміки виявляють основний семіотичний зміст і стилістичний характер національно-мистецького субстрату орнаментики.

15. Дисертація відкриває перспективи для подальших наукових досліджень ліпного і технологічного декору кераміки, традиційного оздоблення виробів зі скла, художнього металу, кістки та рогу тощо.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Івашків Г. Експедиція на Волинь (спостереження, розповіді гончарів, знахідки) // Народознавчі Зошити. – 1995. – № 6. – С. 371-377.

2. Івашків Г. Колекціонери та колекції народної кераміки (До 100-річчя Музею при Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка) // Народознавчі Зошити. 1997. – № 3. – С. 195-197.

3. Івашків Г. Хрест в українській кераміці // Українська хрестологія. Спеціальний випуск “Народознавчих Зошитів”. – Львів, 1997. – С. 109-118.

4. Івашків Г. Вадим Щербаківський і його студія “Основні елементи орнаментати українських писанок та їхнє походження” / Вступ. ст., упоряд. і прим. Г. Івашків // Українознавство: документи, матеріали, раритети. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – С. 219-278.

5. Івашків Г. Мотив “вазона” в українській народній кераміці XVI – першої половини XX ст. // Народознавчі Зошити. – 2000. – № 5. – С. 860-889.

6. Івашків Г. Релігійні мотиви та сюжети в українській народній кераміці // Народознавчі Зошити. – 2001. – № 1-2. – С. 313-322.

7. Івашків Г. Мотив “волошки” у декоруванні керамічних виробів // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 4. – С. 40-42, 88-95.

8. Івашків Г. Жива книга кахельного ремесла // Український керамологічний журнал. – 2002. – № 3. – С. 34-42.

Додаткові публікації:

9. Івашків Г. Відгомони архаїки // Артанія. Феноменологія української традиційної культури (V Гончарівські Зібрання). – 1999. – № 5. – С. 42-43.

10. Івашків Г. Гончарство // Альманах “Старосамбірщина”. – Старий Самбір, 2001. – С. 63-67.

11. Івашків Г. Деякі штрихи до творчого портрета Олекси Бахматюка // Колективне та індивідуальне як чинники національної своєрідності народного мистецтва. Тези IV Гончарівських читань. – К., 1997. – С. 32.

12. Івашків Г. Символи у народній кераміці поч. XIX – кін. XX ст. // Феноменологія українського народного мистецтва: форма і зміст. Тези V Гончарівських читань. – К., 1998. – С. 57.

АНОТАЦІЯ

Івашків Г.М. Декор традиційної української кераміки XVIII – першої половини XX століття (іконографія, домінантні мотиви, художні особливості). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства за спеціальністю 17.00.06 – декоративне і прикладне мистецтво. – Львівська академія мистецтв, Львів, 2004.

Дисертація присвячена декору традиційної української кераміки як цілісної мистецької та семантичної системи. Спираючись на усталену історико-археологічну періодизацію, в роботі розглянуто найстійкіші візерунки, які спостерігаються на пам'ятках більшості археологічних культур з етнічної території України і збереглися до XX століття. Вперше в українському мистецтвознавстві піддані детальному аналізу розписи з зображеннями Сенмурва, русалки, однорога, сирени, василіска. Стверджено, що християнські мотиви та сюжети на мисках, полумисках, дзбанках, кахлях відзначаються різноманітністю іконографічних типів, почерпнутих з іконопису, народної гравюри, ікон на склі.

У ході викладу матеріалу здійснено порівняльний аналіз національних особливостей оздоблення українських керамічних виробів у слов'янському та частково європейському контексті.

Ключові слова: кераміка, декор, мотив, сюжет, художні особливості.

АННОТАЦИЯ

Ивашкив Г.М. Декор традиционной украинской керамики XVIII – первой половины XX столетия (иконография, доминантные мотивы, художественные особенности). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения по специальности 17.00.06 – декоративное и прикладное искусство. – Львовская академия искусств, Львов, 2004.

Диссертация посвящена декору традиционной украинской керамики как целостной художественной и семантической системы. Опираясь на принятую историко-археологическую периодизацию, в работе рассмотрены стойкие узоры, которые просматриваются на памятниках большинства археологических культур с этнической территории Украины и сохранились до XX века.

Осуществлен сравнительный анализ национальных особенностей росписи керамических изделий в славянском и частично общеевропейском контексте. Впервые в украинском искусствоведении детально проанализированы росписи с изображением Сенмурва, русалки, единорога, сирены, василиска. Подтверждено, что христианские мотивы и сюжеты на мисках, полумисках, збанах, изразцах отличаются разнообразием иконографических типов, взятых с иконописи, народной гравюры, икон на стекле.

В процессе изложения материала осуществлен сравнительный анализ национальных особенностей декора украинских керамических изделий в славянском и частично европейском контексте.

Ключевые слова: керамика, декор, мотив, сюжет, художественные особенности.

SUMMARY

Ivashkiv H. M. The decoration of traditional Ukrainian ceramics in the XVIII-first half of the XX century (iconography, dominant motives, artistic peculiarities). – Manuscript.

The thesis for a candidate's degree in the study of art. Specialty №17.00.06 arts and crafts. – Lviv Academy of Arts. – Lviv, 2004.

The thesis deals with the decoration of traditional Ukrainian ceramics in the XVIII-first half of the XX century as an integral artistic and semantic system.

The main corpus of analyzed items is kept in Ukrainian and Polish museums and private collections (Lviv, Kyiv). A great ceramics collection of

P.Linynskyy (XV-XX cc.) is of special artistic value for this research, whose author was the first to study it in full.

The sources of ceramics decoration are to be found in deep-rooted traditions of pottery and extraordinary way of thinking of its representatives. However, social, economical and psychological factors also had a considerable influence on the specificity of decoration. The evolution of ornament was rather slow, so some archaic motives were still preserved, and gradually new features were added.

Taking into account the accepted historical-archaeological periodization, the author of the research gives an outline of the most stable and typical patterns (lines, zigzags, triangles, rhombuses, nets, spirals, swastikas, crosses (slant and straight ones), "fir trees") which can be seen on the works of the majority of archaeological cultures on the ethnic territory of Ukraine.

For the first time the research shows the geographical diffusion of the "flower" motive within Ukraine and partially Western Europe (on the examples of the XVI-XX cc.). It has been proved that among animal motives bird images, with their iconographical variety and local differences, can be most frequently seen on ceramics.

It has been demonstrated that mythological, religious and everyday life themes are of fundamental importance. The images of Senmurv, mermaid, unicorn, siren and basilisk have been analyzed in depth for the first time Ukrainian study of art.

The author assumes that religious motives as well as the ones which are represented on bowls, soup plates, pots and tiles are characterized by the variety of iconographic types taken from icon painting, folk engraving and icons on glass. The paper pays special attention to the characteristics of the following motives: angels, cherubs, churches. The most popular figure images, everyday life scenes and the ethnographical features of their characters are also studied in detail.

The research performs comparative analysis of national peculiarities of Ukrainian ceramics decoration in the Slavonic and partially West-European context. The author has found the analogues of some Ukrainian motives and themes among items from Byelorussia, Bulgaria, Germany, Poland, Russia, Romania, Slovakia and Czech Republic.

Key words: ceramics, decoration, motive, theme, artistic peculiarities.

Підписано до друку 11.05.2004.
Формат 60х90/16. Папір офсетний. Друк - різнографія.
Ум. друк. арк. 1,0. Наклад 100 прим. Зам. № 613.
Друк ТзОВ «Сплайн», м. Львів, вул. Коперника, 11
тел. (032) 298-00-81

452430

АВ 59.600
Мист

АВ 59.600

Мист

ПЕР